

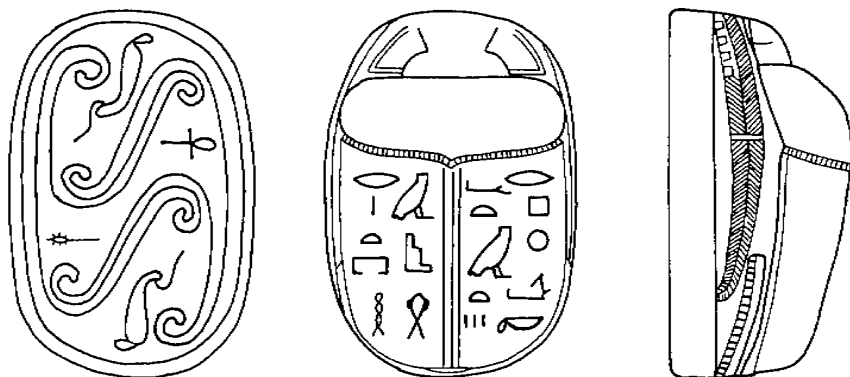
1. WPROWADZENIE

Skarabeusz, jeden z najpopularniejszych symboli starożytnego Egiptu, pełnił istotną rolę w świecie egipskich wyobrażeń i koncepcji religijnych. W efekcie narzucających się skojarzeń, łączących żuka toczącego swą kulę z wędrowką tarczy słonecznej po horyzoncie, powiązano skarabeusza z wyobrażeniami solarnymi. Skarabeusz stał się symbolem i odpowiednikiem porannego słońca. Codzienny wschód słońca uznano za powtarzające się dzieło stworzenia, a także za oznakę odrodzenia następującego po śmierci. Dlatego skarabeusz uważany za formę wschodzącego słońca i symbol zmartwychwstania stał się niezwykle popularny jako motyw ikonograficzny i jako niewielki przedmiot o charakterze amuletu, w naturalistyczny sposób naśladowujący kształt żuka.

Amulety takie występują dość wcześnie, znane są już w okresie Starego Państwa. Wyraźna zmiana w ich znaczeniu i wzrost popularności datują się od okresu Średniego Państwa. Wówczas ważną rolę zaczyna odgrywać płaska baza, na której pojawiają się początkowo ornamenty geometryczne i znaki symboliczne, a wkrótce także imiona i tytuły urzędników. Już w czasach XI dynastii używano skarabeuszy do pieczętowania, co poświadczają odciski ich baz, znane m.in. z tebańskiego grobowca Meketre, z papirusów Hekanachta i znalezisk z Liszt. Z czasów XI dynastii pochodzi także najstarszy zachowany skarabeusz z dekorowaną bazą należący do urzędnika imieniem Wach, znaleziony w jego tebańskim grobowcu. Liczne odciski skarabeuszy znane są też z czasów XII dynastii, m.in. z fortów egipskich w Nubii na wysokości II katarakty nilowej (Uronarti, Mirgissa, Szalfak).

Skarabeusze noszono na szyi zawieszono na sznurku, ewentualnie mogły być oprawne w pierścieni. Najczęściej dokonywano tego w ten spo-

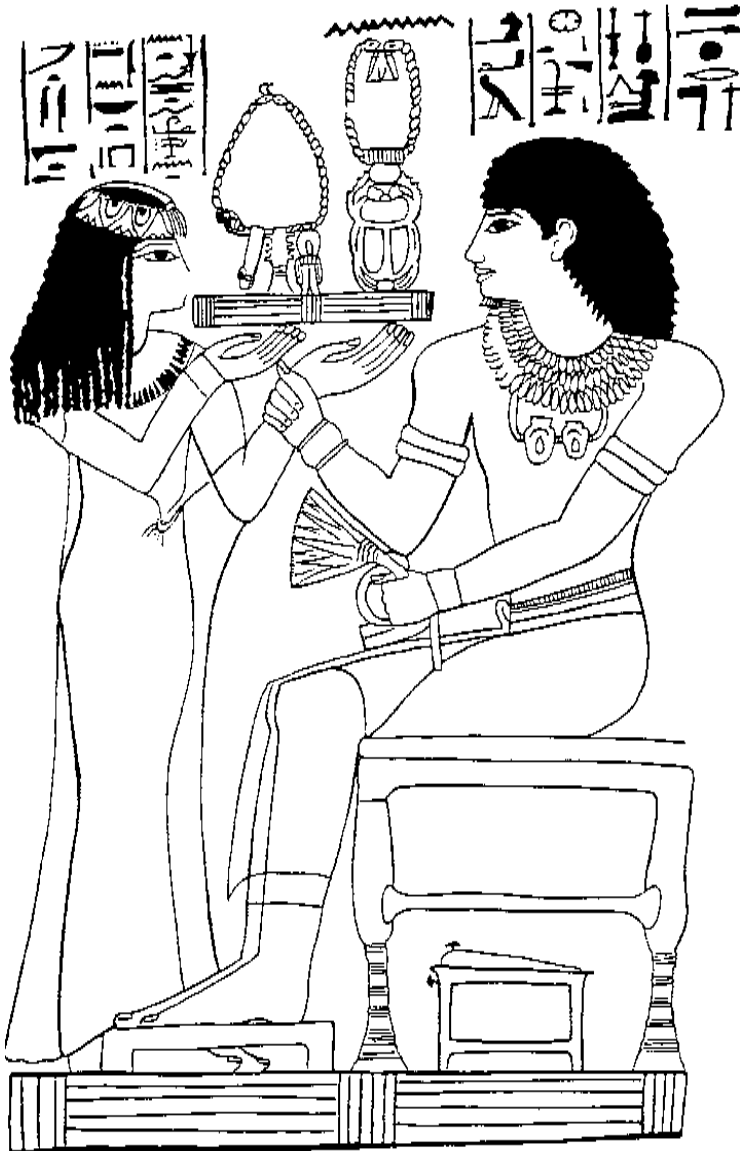
1. Skarabeusz urzędnika Wach, XI dynastia. Srebro, wymiary $39 \times 26 \times 19$ mm.

sób, że skarabeusz tworzący „oczko” przymocowany był obrotowo do kabłąka pierścienia tak, aby można było w zależności od potrzeb ukazać jego grzbiet lub bazę¹.

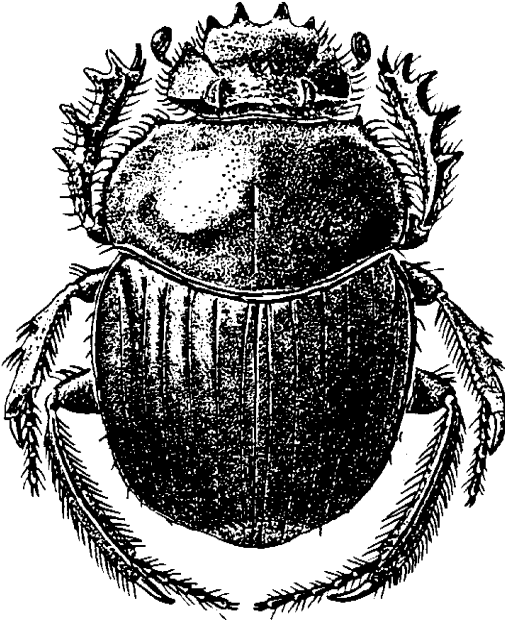
Żuk będący przedmiotem naszego opracowania zwany jest powszechnie skarabeuszem, jednak jego poprawna nazwa w języku polskim brzmi inaczej: jest to poświętnik czczony (*Scarabaeus sacer* L.). Oznacza ona niewielkiego chrząszcza o długości około 40 mm, koloru czarnego, z charakterystyczną tarczką czołową w kształcie półksiężyca z sześcioma kolcami. Jego właściwa klasyfikacja zoologiczna wymaga jednak dalszych objaśnień: należy on do rzędu chrząszczy (*Coleoptera*), podrzędu chrząszczy wielożernych (*Polyphaga*) i rodziny żukowatych (*Scarabaeidae*) liczącej ok. 20 000 gatunków². W Egipcie występują 74 gatunki, w Europie natomiast ponad 700 gatunków tego żuka! Cechy szczegółowe i biologia żukowatych są bardzo zróżnicowane. Niektóre z nich mają długość zaledwie 2 mm, rozmiary innych sięgają nawet 150 mm długości. Większość żuków jest jednobarwna, ale znane są też kolorowe gatunki tropikalne. Ze względu na tryb życia larw wydzielono wśród żukowatych sześć

¹ Zarówno skarabeusze zawieszane na szyi, jak i montowane w pierścieniach musiały być przewiercone wzdłuż osi.

² Największy na świecie zbiór, liczący ponad 40 000 okazów, zgromadził Ernst Jünger (1895–1998), znany niemiecki powieściopisarz i eseista, przyjaciel M. Heideggera i M. Eliadego. Jünger był z wykształcenia zoologiem – entomologiem, przez dziesiątki lat z ogromną pasją poświęcającym się gromadzeniu swej niezwykłej kolekcji skarabeuszy.

2. Małżonka ofiarowuje mężowi dwa naszyjniki – jeden z amuletami, drugi ze skarabeuszem. Malowidło z grobu Sennefera, Szejjch abd el-Gurna (Teby Zachodnie), XVIII dynastia.

3. Poświętnik czczony (*Scarabaeus sacer* L.), długość ok. 40 mm.

grup ekologicznych; poświętnik czczony należy do grupy wyróżniającej się pewnego rodzaju troską o potomstwo (umieszcza on swe larwy w gruszkowatej bryłce uformowanej z nawozu). Poświętnik czczony poza Egiptem występuje w całej Afryce Północnej, na południu Europy oraz w Azji Środkowej³.

Do niezwykle charakterystycznych cech poświętnika należy zwyczaj formowania przez samca sporej kulki z nawozu krowiego, końskiego lub wielbłądziego. Kulka ta po zakopaniu w ziemi służy jako pokarm dla pary

³ Jak się okazuje, jeszcze przed 1770 r. *Scarabaeus sacer* L. był spotykany także na terenie Polski. Świadczą o tym notatki i opisy okazów z kolekcji dra J. A. Wolfa, pozyskanych przez Karola Hermanna de Perthéesa (1739–1815), zasłużonego geografa, kartografa i entomologa działającego wówczas na naszych ziemiach. W jego kolekcji znajdował się okaz skarabeusza z okolic Krakowa (znalezionego pomiędzy Rudawą a Krzeszowicami). Notatki de Perthéesa są przechowywane w archiwum Zakładu Zoologii Systematycznej i Ewolucjonizmu Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, natomiast jego kolekcja entomologiczna znalazła się w zbiorach Uniwersytetu Wileńskiego, skąd przeszła następnie do Uniwersytetu Kijowskiego, gdzie uległa zniszczeniu w czasie pożaru. Informację na temat skarabeusza ze zbioru de Perthéesa zawdzięczam dr Zdzisławie T. Stebnickiej (Kraków).

dorosłych osobników. Wpierw jednak samiec znaleźć musi odpowiednie miejsce do zdeponowania owej „spizarni”, tocząc ją z dużym nakładem sił na znaczną nieraz odległość.

Duże i czarne skarabeusze z zapamiętaniem toczą wielkie jak jajo małej kury kule z nawozu, krzątając się niezwykle nerwowo przy swej pracy. Gdy kula jest wyrobiona i gotowa, skarabeusz toczy ją bardzo zgrabnie tylnymi nogami, odpychając się przednimi od ziemi, przy czym pozycja ciała owada jest pionowa, tj. głową w dół. Jeden z owadów pochłonięty był wyłącznie popychaniem i toceniem kuli z wiatrem, co szło mu tak szybko, że w chwilę przebył kilkanaście metrów. Nadając jej ruch obrotowy, pchał tak silnie i zdecydowanie, że bez trudu przebywał wszelkie przeszkody, jak kępki trawy, kamienie, wgłębienia terenowe czy źdźbła traw. Drugi owad [samica], jakby ubezpieczenie tylne, posuwał się za nim równomiernie stale o jakieś 3–5 cm⁴.

Niezależnie od przeszkód terenowych, również inne niebezpieczeństwa czyhały na skarabeusza toczącego sporządzoną przez siebie kulę. Nieraz inne żuki, zapewne mniej wytrwałe w pracy, chciały zagarnąć gotowe już dzieło i ukryć we własnym schowku.

Ni stąd, ni zowąd zamajaczył nagle w powietrzu trzeci skarabeusz. Zmagając się z wcale silnym wiatrem, skierował się w stronę toczzonej kuli. Wylądował parę metrów przed nią, dobiegł do niej szybko, wylazł na nią, a objawszy kulę mocno wszystkimi sześcioma łapkami, objął ją w posiadanie.

Wynik rozpetanej w ten sposób walki nie zawsze kończył się sukcesem prawowitego właściciela, jak miało to miejsce w opisywanym wypadku.

Nie mogłem podpatrzeć, czym obaj walczą: czy próbują się szczękami czy nogami. Rąbkowana, półksiężycowata tarcza głowy zakrywała akcję szczęk. Częsty i wyraźny zgrzyt chityny świadczył, że walka ta – to nie przelewki.

Samica natomiast ze znacznie delikatniejszego nawozu owczego formuje od razu w podziemnej jamce kulę lęgową o odmiennym, gruszkow-

⁴ Jest to fragment autentycznego opisu zachowania skarabeuszy na Pustyni Zachodniej (w rejonie na zachód od Aleksandrii), dokonanego przez Wiesława Fuska w czasie II wojny światowej. Por. W. Fusek, *Przez piaski pustyni. Z dziennika żołnierza Samodzielnej Brygady Strzelców Podhalańskich*, wyd. 2 uzupeł., Wrocław 1988, s. 333–335 (zapis z 22 III 1942). Dwa cytaty przytoczone nieco dalej pochodzą z tego samego źródła. Por. także fascynujący opis zachowania skarabeuszy (Claude Yéti) opatrzony doskonałymi zdjęciami (Mitsuhiko Imamori) na łamach francuskiego miesięcznika „Terre sauvage” nr 77, październik 1993, s. 44–51 (*Bousier: L'irrestible ascension d'un dévoreur de crotte*).

watym kształcie, długości około 45 mm. W jej górnej części, w odpowiednio ukształtowanym wgłębieniu, czyli w komorze lęgowej, składa pojedyncze jajo o wymiarach 5 × 3 mm, z którego po okresie inkubacji trwającej latem 5–6 dni wykluwa się larwa, mająca natychmiast do dyspozycji delikatny pokarm. Po dalszych 4–5 tygodniach następuje przepoczwarczenie i wreszcie spod ziemi, opuszczając tak starannie przygotowaną „kołyskę”, wychodzi nowy chrząszcz. W ciągu jednego lata samica składa od 3 do 6 jaj, przygotowując dla nich również odpowiednie kule lęgowe.

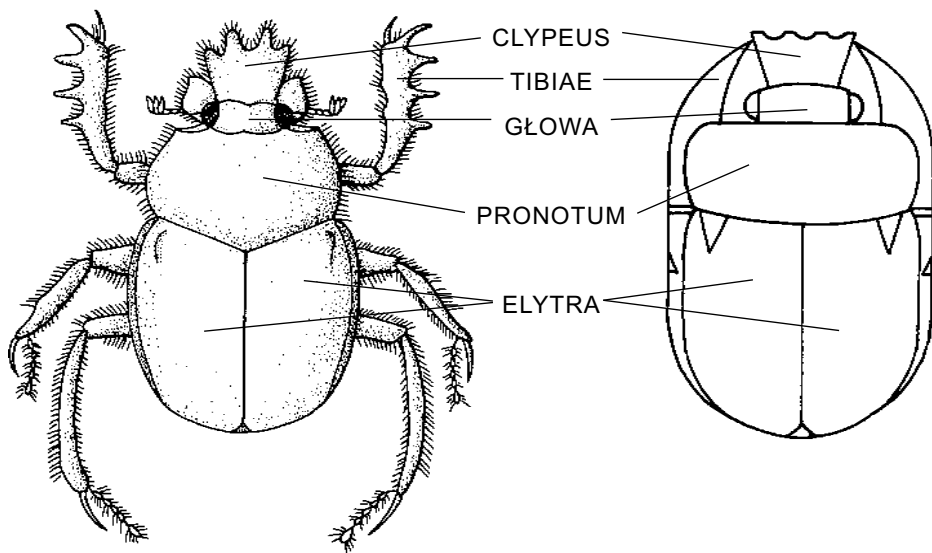
Należy tu zwrócić uwagę, iż cały proces rozwojowy skarabeusza odbywał się pod ziemią, od kopulacji i chwili złożenia jaja, po pojawienie się nowego osobnika poruszającego się o własnych siłach. Tego Egipcjanie nie byli w stanie zaobserwować i stąd powstało wiele nieścisłości, jak np. przekonanie, że gatunek ten reprezentują jedynie osobniki rodzaju męskiego, składające swe nasienie do toczonej przez nich kuli⁵, przemieszczanej najczęściej z terenów uprawnych i zamieszkałych w stronę pustyni, a więc z reguły na zachód⁶. Obserwacja żuka toczącego kulę dała początek całej serii skojarzeń i wyobrażeń, podobnie jak wyłanianie się spod ziemi żywych skarabeuszy.

Nie wszystkie jednak skarabeusze, tzn. miniaturowe naśladownictwa żukowatych, identyfikować można z poświętnikiem czczonym. Oddane plastycznie cechy pozwalają przypuszczać, że naśladowano również inne gatunki tego chrząszcza, nie przywiązując po prostu większej wagi do różnic między jego odmianami. Niezależnie od wizerunków czy uproszczonych naśladownictw w kamieniu lub masie ceramicznej (fajans) zachowały się także oryginalne szczątki skarabeuszy, zarówno wyschnięte, jak i celowo zmumifikowane.

Opisując skarabeusze ze zbiorów muzealnych lub znalezisk archeologicznych, posługujemy się terminologią wprowadzoną przez badaczy

⁵ Opinię taką przekazuje również Plutarch (*De Iside et Osiride*, 381 A) w I w. n.e. oraz Horapollo (*Hieroglyphica* I, 10) w V w. n.e., który informuje nadto, iż 29 dnia osobnik dorosły wrzuca swą kulę do Nilu i wówczas dopiero wychodzą małe skarabeusze.

⁶ Kierunek ten kojarzono z kierunkiem wędrówki słońca. Toczona kula oznaczać miała tarczę słoneczną, a żuk – słońce w jego porannej postaci (sześć kołców na tarczy *clypeusa* łączono także z promieniami słonecznymi). Horapollo pisze też, że „skarabeusz ma 30 palców, jak 30 dni miesiąca” (każda z sześciu nóg żuka składa się z pięciu segmentów).

4. Schematyczny zarys grzbietu skarabeusza oraz stosowana w jego opisie terminologia (wg E. Hornunga, E. Staehelin oraz O. Keela).

w ostatnich kilkudziesięciu latach. Zaobserwowanie pewnych cech w ich kształtowaniu daje czasem podstawy do wniosków natury typologiczno-stylistycznej lub chronologicznej. W przypadku typowego skarabeusza wyraźnie odróżnić należy naturalistycznie modelowany grzbiet (czasem nawet dość mocno poddany stylizacji) od płaskiej bazy. Powierzchnia bazy jest bardzo ważna, gdyż na niej umieszczano odpowiednie teksty lub przedstawienia. Nogi żuka są widoczne jedynie z boku (częściowo również w ujęciu z góry), z mniej lub bardziej starannie opracowanymi szczegółami. Czasem nogi oddane są w sposób bardziej umowny lub uproszczony, nieraz tylko w postaci nacięć obiegających krawędź bazy.

W budowie skarabeusza wyróżniamy pewne elementy, których cechy i sposób ukształtowania mają istotne znaczenie dla dalszych obserwacji stylistyczno-chronologicznych. Są to kolejno *clypeus* (tarczka czołowa o krawędzi zakończonych kolcami), głowa, *pronotum* (przedplecze) oraz *elytra* (pokrywy skrzydeł). Zwrócić należy uwagę na sposób wymodelowania *clypeusa*, kształt głowy, zarys *pronotum*, linie podziału i sposób oddzielenia *pronotum* od *elytra*, linię lub zwielokrotnione linie podziału *elytra* czy też obecność trójkątnych nacięć u nasady pokryw skrzydeł (ma-

jących oznaczać tzw. guzy barkowe). Oprócz skarabeuszy ukształtowały się z czasem także inne formy, w których pewną rolę odgrywała górna część (tzw. grzbiet), natomiast baza, podobnie jak w przypadku właściwych skarabeuszy była dekorowana lub pokryta tekstem i stanowiła najistotniejszy element takiej kompozycji. Aby uniknąć nieporozumień terminologicznych, oprócz nazw ściśle odpowiadających pewnym formom (takim jak skaraboidy czy kauroidy), stosuje się ostatnio na oznaczenie skarabeuszy i pokrewnych zabytków jako oddzielnej kategorii także szersze określenie: „amulety pieczętne”⁷. Termin ten eksponuje właśnie znaczenie bazy, wskazuje na połączenie funkcji amuletu z pieczęcią oraz na możliwość wielokrotnego odciskania dekoracji, tekstu lub wizerunku umieszczonego na bazie⁸. Omówieniu najważniejszych odmian skarabeuszy i innych amuletów pieczętnych poświęcono rozdział 4 w dalszej części opracowania.

Skarabeusze, a także skaraboidy i inne odmiany amuletów pieczętnych wykonywane były z rozmaitych materiałów. Najczęściej spotykane są różnego rodzaju łupki i steatyt, zazwyczaj pokrywane glazurą w różnych odcieniach koloru niebieskiego i zielonego (jest ona najczęściej starta, ślady czytelne jedynie w załomach). Duża liczba skarabeuszy (poczynając od Nowego Państwa) wykonywana była z egipskiego fajansu, również glazurowanego. Spotykane są też skarabeusze z wapienia i alabastru, a także z różnorodnych kamieni półszlachetnych jak ametyst (głównie w czasach XII dynastii i II Okresu Przejściowego), serpentyn, turkus, karneol (od XVIII dynastii), jaspis, lapis-lazuli, obsydian. W celu naśladowania kamieni półszlachetnych stosowane było też czasem szkło (znanych jest parę przykładów takich skarabeuszy, m.in. z grobowca Tutanchamona). Znacznie rzadziej występują skarabeusze metalowe (srebro, złoto lub brąz), natomiast spotykane są złote oprawy i złote pierścienie, w które wmontowywano skarabeusze wykonane z kamienia. Do rzadkości należą także skarabeusze z kości słoniowej lub z kości innych zwierząt.

⁷ Por. też terminologię stosowaną w języku niemieckim (*Siegelamulette*) lub angielskim (*seal-amulets*).

⁸ Zazwyczaj znaki egipskiego pisma (a także twarze sylwetek ludzkich) powinny być zwrócone w prawo; jeśli są one wyrze w taki sposób na bazie, nie służyła ona zapewne do pieczętowania. Tylko znaki ryte odwrotnie, dające właściwy efekt po odciśnięciu w plastycznym materiale (głina, wosk), mogą wskazać na pieczętny charakter zabytku.